

GUTEREKERA

CHARLES NTAMPAKA over de verplichtingen van de levenden tegenover de doden, over de solidariteit tegenover de dood in Rwanda...

De volkerenmoord en de misdaden die in Rwanda werden begaan hebben hun stempel gedrukt op de geest van de bevolking en hun angst voor de doden nog versterkt. Sommige doden kregen geen graf, anderen zijn gestorven in dramatische omstandigheden ver van hun dierbaren... De meeste Rwandezes vluchten in Kerke in sekten, om te vergeten. Anderen doen een beroep op ziene om het kwaad te bezweren. Sommigen nemen wraak uit plichtbewustzijn, om hun familie trouw te blijven, terwijl voor andere slechtheid het enige motief is. De verzoening waarnaar gestreefd wordt, is nog lang niet verworven. De voorgestelde maatregelen komen uit een andere samenleving, meer bepaald de Europese en houden geen rekening met de leefwereld van de mensen en hun traditionele bekommelingen. Het berokkende kwaad is zo erg dat het moeilijk is te dijken zonder te putten uit de culturele wortels van de bevolking en de religieuze overtuigingen. Elk verschijnsel – zelfs uit de natuur – kan alleen maar worden

WEAPONS INCLUDING 35 WITH AMMUNITION AND CAN GIVE US DETAILS OF THEIR LOCATION. TYPE OF WEAPON

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA

stelling geïntegreerd werd.

DELUCVELLERIE: Die keuze kwam er niet toevallig. De voorstelling begint met alle Rwandezes samen. Dan komt Yolande gedurende bijna drie kwartier. Vervolgens zingt Muyango een buitengewoon mooi lied en gaan Rwandezes de zaal in om over een bepaalde ervaring tijdens de genocide te spreken. Na het eerste deel treden we door middel van zwarte spoken, die in televisie-uitzendingen verschijnen, binnen in de wereld van de televisie. Nog een half uur

later vuren zij een litanie van vragen op ons af. Op het eind vertellen we de dingen gezamenlijk. De *Cantate van Bisesero* wordt gebracht door één zwarte en voorts enkel blanken. Hun geschiedenis is onze geschiedenis geworden. Het is een menselijk verhaal. Dat weerspiegelt ook het groeiende vertrouwen dat we tijdens het werk inboezemden. De Rwandezes begrepen dat we geen enkele baat hadden bij Rwanda: we hadden er familie noch vrienden. Maar niet alleen de menselijke soort interesseerde ons. De geschiedenis van Rwanda maakte ons opstandig. Dat spoor willen we blijven volgen: >>

DA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

AGAIN IF POLITICAL DEADLOCK ENDS. VIOLENCE COULD TAKE PLACE DAY OF THE CEREMONIES OR THE DA

toekomst. De Duitsers in hun huis laten, had anderzijds het nadeel dat er dan een potentiële vijfde colonne aanwezig zou zijn in de rug van de Belgische troepen die aan de Rijn op post waren. Bovendien konden de geannexeerde Duitsers een bondgenootschap sluiten met de Vlaams-nationalisten en België blijvend destabiliseren. De nuchterheid haalde al snel weer de bovenhand.

Daarom zette de Belgische regering al zijn hoop op een verdere samenwerking onder de westerse geallieerden en ze kreeg voor die strategie overigens massale steun vanwege de bevolking. Dit culmineerde in het NAVO-bondgenootschap en de Europese economische integratie. Dat maakte etnische zuiveringen in het Rijnland overbodig.

Etnische zuiveringen kwamen pas terug in het gezichtsveld tijdens de desintegratie van Joegoslavië. Franstalige politieke leiders suggereerden herhaaldelijk een verwantschap tussen de Vlaamse opstelling in het communautaire conflict en het Groot-Servische streven, etnische zuiveringen inbegrepen. Dat leidde tot hevige verontwaardiging aan Vlaamse kant. De Standaard-commentator Manu Ruys omschreef op 9 augustus 1996 het Vlaams-nationalisme zelfs als 'een beweging die zich niets te verwijten heeft'. Een terugblik in de geschiedenis van het eigen land zou hem en vele anderen moeten aanzetten tot enige deemoed. Etnische zuivering is immers volstrekt geen nieuwe techniek, uitgevonden door fanatici in de Balkan of in Rwanda. Ook in de geschiedenis van België zijn er wel degelijk sporen te vinden van plannen en oproepen - zowel

binnenskamers als openlijk - in die richting. Feiten zijn feiten. Ze tonen aan dat het nationalisme zoals dat op Belgische bodem in zijn diverse vormen wordt beleefd, wettelijk kan overgaan tot het propageren van etnische zuivering wanneer de militaire omstandigheden dergelijke handelwijze tot een realistisch project lijken te maken. Etnische zuivering zorgt immers niet alleen voor de verwijdering van de vreemdeling - de veronderstelde vijand - en tempert dus de angst om de eigen veiligheid. Minstens even belangrijk is de aantrekkingskracht van de winst: heelder regio's, en dus de banen in het overheidsapparaat, de landbouwgrond, huizen, rijkdommen allerhande... liggen daarvoor het grijpen. En dat voor generaties lang

verklaard door de interventie van een goedaardige of kwaadaardige macht. Wanneer het niet genoeg regent, wordt de droogte veroorzaakt door de aanwezigheid van een tovenaars of de overtreding van een taboe. Voor de samenleving echt gaat lijden onder het noemen, moet men de schuldige zoeken en straffen. Ingeval van lichamelijke ziekte heeft de zieke zeker een verbod overtreden. Hij moet worden gezuiverd. Opdat hij zou genezen, moet men de voorouders aanroepen. Hoewel de mensen dit volkse geloof niet meer aanhangen, zijn ze er nog steeds bang voor.

De jurisdictie laat gerechtigheid geschieden aan de hand van het recht, maar noch de beschuldigen, noch de slachtoffers zijn vreemden. De wraak gaat verder, zelfs nadat een schadeloosstelling of een vrijspraak werd uitgesproken. Volgens het volkse gemeenrecht moet het Recht wortelen in het volksgeloof, in de filosofie van het leven, in de banden tussen levenden en doden en in de banden tussen de levenden zelf. De bestaande regels zijn vreemd aan hun opvatting van het recht. Een regel wordt pas een voor iedereen verplichte wet als ze is doorgegeven door de voorouders precies omdat ze van de voorouders afkomstig is. Het is dan ook duidelijk waarom het zo moeilijk is recht te spreken in een land waar zoveel doden gevallen zijn en waar de regels totaal

buiten het leven van de bevolking staan.

DE STRUCTUUR VAN DE FAMILIALE BANDEN

Het is moeilijk de opvatting van het hiernamaals in Rwanda te begrijpen zonder inzicht te hebben in de familiale structuur, de rechten en plichten binnen een groep van verwanten. De traditionele familie beperkt zich niet tot een man, een vrouw en hun kinderen, maar omvat een veel groter geheel. Alle bloedverwanten die door afstamming met een gemeenschappelijke voorouder verbonden zijn, vormen een familie.

De solidariteit tussen de leden wordt onderhouden door spreekwoorden en taboes die de jongeren worden geleerd en voortdurend herhaald. De niet-naleving van deze geboden veroorzaakt bovennatuurlijke sancties. De familieoudste of patriarch neemt de functie van familiehoofd waar. Hij staat borg voor de eendracht en de solidariteit tussen de leden. Solidariteit betekent meer dan een gewoonteregeling: het is een moreel principe waarin men sterk gelooft.

Deze solidariteit verbindt niet alleen de levenden onderling, maar ook de levenden en de doden. Naargelang de omvang van de familiale groep zijn de banden min of meer sterk. Hoe groter de

WE GAVE HIM THE

RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994 RWANDA 1994

wat er in Rwanda gebeurd is, is het trieste hoogtepunt van een algemene situatie. Hoewel we het over vreselijke dingen hebben, lijkt onze voorstelling me ontmoedigend noch pessimistisch.

ETCETERA: Hoe kan men de geschiedenis van een volk vertellen, van een maatschappij die in ontreddering verkeert, die geteisterd wordt door diepgaande conflicten, wanneer men op het toneel slechts acteurs, individuen, personages ter beschikking heeft?

DELUCVELLERIE: Men slaagt er nooit volledig in om een volk doorheen personages tot leven te wekken. Precies daarom kiezen sommige auteurs ervoor geheel de kaart van de fictie te trekken om over bepaalde historische gebeurtenissen te spreken. Of ze spreken wél over bepaalde historische gebeurtenissen maar slagen erin de dramatische dimensie van hun personages zo'n gewicht te geven dat het haast archetypes worden. Ik denk nu aan Shakespeare, aan een personage als Richard III bijvoorbeeld - we hebben alle koningsdrama's trouwens herlezen. Om echter de realiteit te 'voelen' van

RWANDA 1994

RWANDA 1994

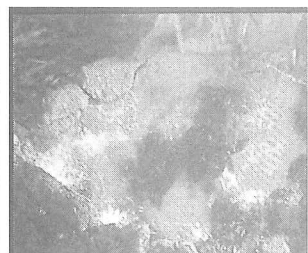
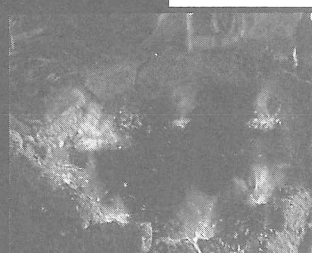
RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

AFTER. THEREFORE WEDNESDAY WILL GIVE GREATEST CHANCE OF SUCCESS AND ALSO BE MOST TIMELY TO

groep, hoe minder goed de leden elkaar kennen. De banden van solidariteit worden dan losser en er verschijnen zelfs persoonlijke ambities. De afstammelingen van een zelfde voorvader beschikken over een gemeenschappelijk familiedomein dat wordt beheerd door het familiehoofd. Deze patriarch wordt meestal door de leden erkend als de oudste die het dichtst bij de voorvaderen staat. Hij vertegenwoordigt de familie ten opzichte van de politieke overheid. Het familiehoofd wordt eveneens erkend als rechter bij alle conflicten tussen de leden van de familie en tussen hen en andere families.

Binnen de familie bestaan twee soorten banden: enerzijds zijn er de verticale relaties tussen de generaties en anderzijds de horizontale relaties tussen leden van dezelfde generatie. De relaties tussen de verschillende generaties omvatten ondergeschikte verhoudingen en worden gekleurd door eerbiedige vrees. Elke generatie is ondergeschikt aan diegene die boven haar staan omdat ze al eerder bestonden. Deze onderworpenheid in de relaties tussen een individu en een lid van een oudere generatie valt te verklaren doordat de ouderen verplicht zijn de verantwoordelijkheid op te nemen voor daden van de jongeren die de hele familie als groep verantwoordelijk kunnen maken en de samenhang in het gedrag

brengen. Het is ook een manier om de individuele daden ondergeschikt te maken aan de groepsbelangen. Het gevoel tot een groep te behoren en de mystieke invloed ervan op elk van de leden verzacht in een bepaalde mate de aspiraties en verantwoordelijkheden van het individuele geweten.

SOLIDARITEIT TEN OPZICHTE VAN DE DOOD

De dood is een pijnlijke gebeurtenis. De dode is omringd door verwanten en burenen, maar zijn lichaam telt nauwelijks, want de familie ontdoet zich ervan vlak na het overlijden, voordat het koud is. Volgens de begrafenispraktijken in Rwanda legt men de dode op zijn zijde, met opgetrokken benen en gebogen armen, zoals een baby in de moederschoot. Dat gebeurt onmiddellijk na het overlijden.

De dag van het overlijden worden alle burenen en alle familieleden verwittigd. Al het werk wordt die dag onderbroken om aan te duiden dat men in rouw is. Die dag heet *umusibo*, wat letterlijk 'de dag van de onderbreking van de activiteiten' betekent. Vroeger dacht men dat de niet-naleving van dit taboe zware gevolgen zou hebben voor de schuldige, maar ook voor zijn land. Men kon ervan worden verdacht verantwoordelijk te zijn voor het overlijden

FOLLOWING GUARANTEE. HE REQUESTS THAT HE AND HIS FAMILY (HIS WIFE AND FOUR CHILDREN) BE PLACED

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA

één miljoen gedode mannen en vrouwen moet je naar onorthodoxe oplossingen zoeken. We beginnen de voorstelling met Yolande die geen actrice is. Dan komen de Rwandezes die zich doorheen de voorstelling stilaan ontwikkelen tot acteurs en voluit spelen in de visioenen, maar die daarnaast veeleer de rol vervullen van een koor zoals dat in de klassieke tragedie bestond. Het leek ons juist om tegenover de doden een soort van koor te plaatsen dat de voorstelling 'uitlokt' en erover waakt. De leden van het koor zijn dus tegelijkertijd fictie en geen fictie. Ze zijn fictie omdat het levende we-

zens zijn die de doden belichamen. Het zijn geen echte doden maar 'ze hadden kunnen sterven'. Tegenover hen staan personages die pure fictie zijn. In de loop van de voorstelling bevindt iedereen zich op een bepaald ogenblik in het theater, zowel de Rwandezes als Bee Bee Bee.

ETCETERA: Hebben jullie geen gevecht moeten leveren om van Bee Bee Bee een personage van vlees en bloed te maken in plaats van iemand met een 'functie'?

31

>>

DA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

PROVIDE SIGNIFICANT INPUT TO ON-GOING POLITICAL NEGOTIATIONS. 10. IT IS RECOMMENDED THAT

EEN ONMOGELIJKE RECONSTRUCTIE VIA EEN BRIEFWISSELING

SARAH VANAGT (23j.) en de vanuit Rwanda gevluchte Raissa Nvuyekure (14 j.) over hun herinneringen aan de genocide, het begin van een dialoog.

Over mijn herinneringen aan de Rwandese genocide kan ik alleen maar kort of algemeen zijn. Bovendien ben ik niet zeker dat het om herinneringen aan de berichtgeving van het moment zelf gaat. Ik vermoed dat veel - en het is onmogelijk om het precies te reconstrueren - van wat ik mij nu meen te herinneren met latere beelden en getuigenissen verweven is. Die herinneringen bestaan uit beelden van hakmessen en lijken in het water, tien dode blauwhelmen, kindsoldaten, een constante verwarring tussen Hutu's en Tutsi's, het gevoel er niets van te begrijpen. Ik was in die tijd nog maar net begonnen

met het lezen van de krant en probeerde ook de berichtgeving over Rwanda te volgen. Ik kwam niet verder dan het verwarrende verwarrend te noemen, het gruwelijke gruwelijk, het onvoorstelbare onvoorstelbaar. Ik dacht dat dat vooral aan mij lag, had het gevoel te jong en te onwetend te zijn, raakte steeds maar weer verstrikt in de lange namen van de betrokken partijen, koesterde nog de hoop dat ik er, mits meer referentiepunten, ooit iets van zou begrijpen of het op zijn minst zou kunnen duiden.

Aan het begin van deze zomer stuurde ik een brief naar Raissa, een vanuit Rwanda naar België gevlucht meisje van 14. Wij kenden elkaar nauwelijks. Haar moeder kende mijn vader en ik wist vaagweg dat zij en haar jongere zussen na hun aankomst in België met mijn vroegere speelgoed hadden

gespeeld. Op mijn eerste brief volgde een aantal brieven en gesprekken. Raissa bleef uiteindelijk liever over moeilijke dingen te praten dan erover te schrijven. Hoe meer ze mij vertelde en hoe meer 'zicht' ik eindelijk kreeg op de verschillende elementen die deel uitmaakten van de genocide, des te duidelijker het me werd dat de gebeurtenissen in Rwanda in 1994 (en in vele opzichten ook nog daarna) in die mate verwarrend, gruwelijk en onbegrijpelijk zijn dat ze mijn voorstellingsvermogen volledig te boven gaan. De eerste brief die ik Raissa na lang aarzelen schreef stond vol met voorzichtig formuleringen. Nu ik die brief herlees vraag ik me af of ik wel voorzichtig genoeg ben geweest, of ik mij haar herinneringen niet onbewust - door mijn leefwereld naast die van haar te plaatsen - heb willen toe

ovenarij, vergiftiging,...), omdat ongeluk in Rwanda altijd veroorzaakt wordt door het overtreden van een taboe of een kwaadwillige daad. Ook natuurrampen kunnen plaatsvinden na het overtreden van een taboe. Dan komen er meer bepaald stortregens, hagel of bliksem die inslaat op mensen of vee, ziekte, enz.

Als sinds kort worden de doden op het kerkhof begraven. Deze praktijk werd ingevoerd onder het Belgische bewind. Vroeger hadden enkel de koningen een bekende en beschermde begraafplaats. De andere mensen werden in hun huis of op hun domein begraven. Bepaalde overledenen werden in afgelegen struiken of bossen achtergelaten, waar ze verslonden werden door wilde dieren. Omdat de kerkhoven waren ingevoerd, verplichtten sommige autoriteiten de bevolking haar doden daar te begraven. Andere instanties deden deze regel niet naleven en in die gebieden begraafden ze de overledenen nog vaak op familiale grond.

Men kan niet spreken van een begrafenisritueel, behalve dan voor de koning. Diens begrafenisritueel wordt generatie na generatie doorgegeven via de bewakers van de hoftradities. Toch is er nog een aantal gebruiken. Een zwangere vrouw wordt bijvoorbeeld nooit begraven zonder dat men eerst de foetus heeft weggehaald.

Die krijgt een naam voor zijn begrafenis. Slechts weinige Rwandezers durfden trouwens een dode aan te raken, en zeker geen menselijke beenderen. Er wordt gezegd dat de tovenaars 's nachts op het kerkhof menselijke beenderen gaan opgraven om ze bij hun wandaden te gebruiken.

Volgens Rwandese verhalen zou de dood niet altijd hebben bestaan. Ze zou zijn ontstaan uit de jaloezie van een vrouw van een polygame man. De doden moesten na enkele dagen weer levend worden. Toen haar dode rivale uit haar graf wilde komen, sloeg de andere vrouw haar op het hoofd en zei: 'Sterf! Diegenen die dood zijn worden niet meer levend.' Zo zou de definitieve dood ontstaan zijn. Door hun angst voor de dood durven mensen niet over de dood praten. Er wordt niet gezegd dat iemand dood is. Voor de koning zegt men *yatanze* (hij heeft plaatsgemaakt, hij heeft zijn titel doorgegeven aan zijn opvolger). Voor een gewoon iemand zegt men *yatabarutse* (hij is terug van een opdracht) of *yashaje* (hij is verouderd), of nog *yitabye* (hij heeft de oproep beantwoord). Na de invoer van het christendom begon men *yitabye Imana* (hij heeft de oproep van God beantwoord) te zeggen. Is dit uit angst voor de dood of uit respect voor de overledene? Dat is niet gemakkelijk uit te leggen.

UNDER OUR PROTECTION. 9. IT IS OUR INTENTION TO TAKE ACTION WITHIN THE NEXT 36 HOURS WITH A

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

PIEMME: In een allereerste versie was Bee Bee Bee karikaturaal opgevat. In die fase vonden we het belangrijk om niet alleen te spreken over wat er ginder gebeurd was, maar ook om de rol van de media aan de kaak te stellen. Het idee van het in perspectief plaatsen van de media is gebleven, maar het personage van Bee Bee Bee heeft veranderingen ondergaan. Het is moeilijk om met een compleet karikaturaal personage te werken als dat personage tegelijkertijd reële informatie over de situatie moet overbrengen. We moes-

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

INFORMANT BE GRANTED PROTECTION AND EVACUATED OUT OF RWANDA. THIS HQ DOES NOT HAVE PREVIOUS UN

genen. Dat is natuurlijk nooit mijn bedoeling geweest. Ik denk dat ik - misschien voor het eerst, ik bedoel dan in een persoonlijke relatie - geconfronteerd werd met de vraag: hoe toch te spreken wanneer men alleen maar aan zwijgen.

Hiervoor volgen enkele fragmenten uit onze gesprekken, aantekeningen.

Op een zomeravond gaan wij samen eten en Raissa vertelt over bepaalde momenten uit haar kindertijd alsof die al jaren en jaren achter haar ligt. Op dat moment ben ik volgens mij zenuwachtiger dan zij. Ik weet niet waar te beginnen en stel uiteindelijk de vraag: woonde je in een stad of in een dorp? Ze is geduldig, noemt de naam van haar stad, vergelijkt die qua grootte met enkele andere steden en beschrijft hoe ze daar leefde voor de oorlog.

Ja, inderdaad, ik was jong, had net in februari mijn achtste verjaardag gevierd. Ik kwam nooit iets tekort. Mijn ouders werkten allebei. (...) We hadden een groot huis met een tuin. We hadden veel dieren (kippen, geiten, schapen, konijnen, katten, honden, enz.) en deden aan groenten- en fruitteelt. Kortom, ik had een perfect leventje. Tot die befaamde 7 april 1994, de dag waarop de president werd vermoord. Iedereen vond het wel erg maar niemand dacht aan de gevolgen die het heeft gehad.

De eerste dagen vernamen we van de radio dat we thuis moesten blijven, dat er mensen in Kigali (de hoofdstad) vermoord werden. We moesten thuis blijven. Er waren geen winkels open. Wij hebben het nog overleefd door het fruit en de groenten die we thuis hadden. Papa was op dat moment op stage in België. We bleven gewoon thuis en hoopten dat het wel over zou gaan. Maar dat was dus

niet zo. We hadden geen contact meer met de buitenwereld en we zagen in de verte de bergen in brand opgaan. Veel mensen begonnen te vluchten. Maar dan op een dag kregen we een telefoontje van iemand die de baas zocht. Mijn mama vroeg wie de baas zocht en toen legde die man neer. Even later kregen we een ander telefoontje van iemand die zei dat we onmiddellijk moesten vluchten, dat mijn papa op de lijst stond van de mensen die gedood moesten worden.

Ik heb Raissa's vlucht uit Rwanda getekend. De tekening lijkt op een stratenplan, een ganzenbord, waarbij de chronologie en het perspectief niet kloppen. Het was voor mij een manier om ons gesprek te onthouden, om al de verschillende elementen uit haar verhaal, alle zijtakjes en sprongen, in kaart te brengen. Enkele weken later toon ik haar de tekening. Ze zegt: 'Het is eigenlijk nog

De rouw wordt opgeheven in aanwezigheid van alle familieleden en een zuiveraar. Deze laatste deelt drankjes en smeersels uit om de familie te zuiveren en de zielsrust van de overledene te verzekeren. De kinderen worden volledig kaalgeschoren, de volwassenen knippen hun haar af. De familie komt samen voor een zuiverende ceremonie. Er wordt drank en voedsel uitgedeeld. Vrienden blijven hen bezoeken en brengen bier en voedsel mee.

VERPLICHTINGEN TEGENOVER DE OVERLEDENEN

1. De cultus van de geesten der doden

De dode bewaart banden met zijn familie. Zijn afstammelingen of de lagere generaties wijden een cultus aan hem, de *guterekerera*. In Rwanda is een evenement geen geïsoleerd gebeuren. Er is een verklaring nodig, vaak een bovennatuurlijke oorzaak. Elk ongeluk wordt veroorzaakt door de slechte invloed van een of meerdere doden. Men moet gebruik maken van een ziener. Hij is als enige in staat hun wil te interpreteren en hun verlangens te begrijpen. De ziener gebruikt hiervoor verschillende manieren: hij gooit dierenbeenderen op een bord en interpreteert de schikking ervan, hij verbrandt geitenvet waarbij de richting en de kleur van de

vlammen aanwijzingen kunnen geven, hij offert ingewanden van kuikens of schapen, leest de beweging van sprinkhanen of de blik (*kuraguza umutwe*, letterlijk: de voorspelling van het hoofd). De cultus van de voorvaderen wordt in familieverband georganiseerd door de patriarch. Hij alleen mag de verlangens van de levenden doorgeven aan de overledenen en kan de boze geesten kalmeren. In bepaalde streken worden alle voorspellingen en meer bepaald de raadpleging van zieners, de cultus in al zijn vormen, in familieverband georganiseerd en geleid door de patriarch om te vermijden dat een afzonderlijke daad negatieve gevolgen zou hebben op de andere leden.

De ziener kan ook precies bepalen welke voorvader aan de basis ligt van het kwaad en wat zijn eisen zijn. Bepaalde geesten nemen genoegen met een gewone cultus (drank, voedsel, en enkele woorden om ze te kalmeren). Dat zijn de beschermende voorvaderen de *abakurambere*. Andere zijn hardnekkiger en agressief, met name bepaald de mannen en de meisjes die overlijden voor ze zich hebben voortgeplant, mannen die gestorven zijn ver van hun verwanten en die geen graf kregen. Deze *abagwagasi* eisen echtgenoten of vrouwen, dierenoffers of de bouw van een hut. Enkel door deze offers te brengen en zich onder de bescherming

POSSIBLE H HR OF WEDNESDAY AT DAWN (LOCAL). INFORMANT STATES THAT HOSTILITIES MAY COMMENCE

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA

ten een manier vinden om van Bee Bee Bee een soort 'dubbelganger' van de toeschouwer te maken, iemand die noch van goede, noch van slechte wil is, die plots vertrekt van de idee 'we moeten hierover een uitzending maken', die zich bewust is van het belang van het onderwerp en van het traumatisme dat eruit voortvloeit, en die zich dan in een nieuw onderzoek stort. Bee Bee Bee moest onze gids zijn, vond ik. Zelf gebruikt ze Jacob als ruggensteun. Via Bee Bee Bee moet de toeschouwer toegang tot de materie krijgen. Dan heeft hij een kans. In haar herkent hij de modellen die hem ver-

trouw zijn van de televisie. Maar tegelijkertijd is zij niet de perfecte karikatuur van deze modellen. Ze heeft iets besluiteloos. Als personage ligt ze niet geheel vast. Zoals steeds in het theater, is het te verkiezen dat een personage een traject aflegt, dat het vertrekt van punt A en aankomt op punt B, en daartussenin verschillende fases doorloopt. Eigenlijk wisten we allemaal dat in het kop-pel Jacob en Bee Bee Bee stof zat voor een heel stuk. Het fictiestuk dat we niet gemaakt hebben, zit daar. Vandaag zouden we een geheel nieuw stuk kunnen maken door de elementen uit het tweede >>

33

DA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

EXPERIENCE IN SUCH MATTERS AND URGENTLY REQUESTS GUIDANCE. NO CONTACT HAS AS YET BEEN MADE TO

niet zo verkeerd, wat je getekend hebt.' Ondertussen verlegt ze met haar vingers de straten. Maakt ze de barrages die de straten versperden breder. Vertelt ze dat de soldaten die de toegang controleerden heel vaak niet eens konden lezen wat er op haar paspoort stond. Ze wijst me haar school die ik vergeten was, en toont me waar het huis van de zwangere buurvrouw zou staan, wiens buik werd opengereten, wiens kindje verplet werd waarna ze pas zelf onthoofd werd. Raissa zegt: 'Waarom konden ze haar niet in één keer vermoorden? Het kon niet gruwelijker.' Op de stippellijn van haar vlucht uit Rwanda teken ik drie hoofden met dikke rechte streepjes voor de mond: Raissa met haar twee zusjes. Ze is acht en mag aan niemand zeggen wie ze is, houdt haar lippen stijf op elkaar want in elke mens schuilt een potentiële vijand. De stippellijn mondt uit in het plein-tje in Antwerpen waar zij uiteindelijk terecht

is gekomen. Ze komt aan in België en krijgt die lippen niet meer van elkaar. Ze denkt: ik moet zwijgen, zwijgen, zwijgen. Straks komen ze ons hier allemaal vermoorden.

Raissa vertelt over het zogenaamde leven van alledag tijdens de onzekere weken voor het 'uitbreken' van de genocide. Hoe de onzekerheid, de angst, het tegenstrijdige, steeds meer in alles voelbaar werden. Ze zegt: 'Ik zal nooit vergeten hoe ik op een avond, enkele dagen na de moord op de president, in bad stond.' Zij staat in bad en staart verschrikt naar het trillende gordijn. Ze is doodsbang, wil niet uit het bad en wil er ook niet blijven. Tussen de wapperende plooiën door ziet ze lijken, of denkt ze lijken te zien. En daar staat ze in haar blootje. Buiten in de tuin gaat haar moeder koppig door met het planten van bloemen - 'Oorlog in Rwanda? Nooit.' Enkele dagen later zitten

ze in de laadruimte van een legervliegtuig. Nu, zes jaar later, weet ze wat ze toen niet wist. Dat ze de mensen die haar kwamen vermoorden gekruist heeft tijdens de vlucht. Dat ze via een omweg in België zou belanden. Wat ze zou vergeten. Wat ze nooit zou verge-

ten. Natuurlijk zal ik van dit alles nooit iets begrijpen. Onze beide leefwerelden nu en toen, onze ervaringen en herinneringen zijn zo volstrekt anders dat ik plotseling niet meer weet waarom ik nu eigenlijk aan dit correspondentie begonnen ben, wat ik er nu eigenlijk van verwacht of wil. Als kind van acht, en ook nog als meisje van 14, oefende ik mijn stukjes op de piano. Ondertussen beleefde ik de ene dagdroom na de andere. Het kwaad dat ik meemaakte was ingebeeld. De pijn die ik voelde, legde ik mezelf op. Die en die gingen dood, ik werd ongeneeslijk ziek, ja, er brak zelfs oorlog uit, ik moes-

an de voorouders (*abakurambere*) en de beschermende familie-
geest (*ingabwa*) te plaatsen, kunnen de belaagden opnieuw rust
vinden.

Er bestaan twee categorieën van geesten: de goede geesten van
de voorvaders en de kwade geesten, naar het voorbeeld van de
menschen, waaruit alle onheil voortkomt. De goede geesten
beschermen het individu en zijn familie. De kwade geesten zwerven
overal rond, in de buurt van kerkhoven, bij het Kivu-meer, rond
vulkanen, rond de domeinen van hun familieleden. Enkel de ziener
kan hen zien. De Rwandezen leven vooral in angst voor kwade
geesten. Wanneer men opstaat, moet men dat met de juiste voet
doen. Men kan best niet eerst een tovenaars ontmoeten of iemand
die als ongeluksbrenger bekend staat (*umunyamwaku*), enz. Het
ongeluk achtervolgt de Rwandezen die voortdurend de bescher-
ming van hun voorouders aanroepen.

2. Wraak is een familieverplichting

De familie is ook verplicht elk lid te wreken dat het slachtoffer is
van een andere persoon die niet tot de familie behoort. Wraak is
een gewone vorm van slechtheid, maar een eerbare plicht die
bedoeld is om de geest van de overledene te kalmeren. Een onge-

wroken dood wrekt zichzelf op de familieleden die niet in staat
waren de dode te wreken. Hier speelt het godsdienstige geloof
dat een ongewroken dood gevaarlijk is voor de levenden. De wraak
treft zonder onderscheid alle mannelijke leden van de groep. De
verantwoordelijkheid is collectief, met inbegrip van de straf-
rechterlijke aansprakelijkheid. Elk lid, zelfs wettig, kan de wraak
ondergaan en moet de wraak uitdragen naar de andere families.
Tussen grote afstammingslijnen kan wraak leiden tot echte klop-
partijen. Enkel de koning kon de cirkel van de wraak een halt
toeroepen en verzoening eisen. Wie dit niet respecteerde, stelde
zich bloot aan de woede van de koning.

3. De praktijk van de zuivering

Bepaalde gebeurtenissen, meer bepaald natuurrampen, de af-
slachting van kinderen en vrouwen, ongeneeslijke ziekten, zijn
zo erg dat de Rwandezen denken dat ze het gevolg zijn van de
overtreding van een taboe, een handeling van een onzuivere.
Vaak maakte men gebruik van voorspellingen en daarna collectieve
zuiveringsacties, *amasubyo*. Deze religieuze praktijken bevorderen
een solidariteit in confrontatie met evenementen en de overtuiging
dat de misdadiger bezeten zou zijn door de kwade geesten die

NO GAIN IF POLITICAL DEADLOCK ENDS. VIOLENCE COULD TAKE PLACE DAY OF THE CEREMONIES OR THE DAY

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

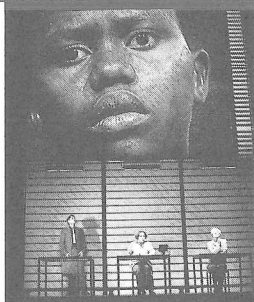
RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

34

deel van de voorstelling uit te werken, maar dat was niet waar we
heen wilden. Wat mij vooral bezig hield was het feit dat Bee Bee
Bee tegelijkertijd geloofwaardig moest zijn als journaliste én als
drager van de informatie en dat haar traject desalniettemin een
vorm van waarachtigheid zou bezitten.

DELUCVELLERIE: Bee Bee Bee krijgt als sterjournaliste een schok
tijdens haar eigen uitzending. Voor ons komt deze schok op het
moment dat het kind dat levend begraven wordt, zijn verhaal doet,

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

NY EMBASSY IN ORDER TO INQUIRE IF THEY ARE PREPARED TO PROTECT HIM FOR A PERIOD OF TIME BY

luchten, ik was alleen, ik had niemand meer.
Tot ik beneden moest gaan eten en aan tafel
vrolijk uit de doeken deed wat ik die dag
had meegemaakt op school. Het verlies had
mij nog niet geraakt, dus ging ik het zoeken.
Raissa heeft niet veel tijd gehad om haar
eigen pijn te verzinnen. De gruwel overviel
haar en ze moest al heel jong een manier
vinden om ermee om te gaan. Haar dag-
dromen gaan sindsdien waarschijnlijk minder
over haarzelf en meer over mensen waarvan
ze niet eens weet of, hoe en waar ze leven.

Wat mij uit ons eerste gesprek misschien het
meest is bijgebleven, als beeld dan ten-
minste, is wat ze verteld heeft over de
fotoalbums die verspreid lagen in de straten.
Ik probeer het te zien: alle foto's, alle
herinneringen door elkaar, zonder namen,
zonder uitleg, zonder reden. En dan iemand
die erdoor loopt, verdwaasd. Iemand die de

foto's wil redden. Wat ging er door haar heen
toen ze een jaar later dat pakje ontving met
die verloren gewaande foto's? Heeft ze
geprobeerd om de modder weg te wassen, of
vindt ze het juist belangrijk dat dat nu ook
bewaard blijft? Er zal van die verschrikkingen
tenslotte niet veel anders overblijven dan
de modder tussen die foto's. Later vertelt
Raissa dat ze die modder inderdaad bewaard
heeft. Soms kon het ook niet anders; als ze
de modder er zou afhalen, zou ze meteen
ook de foto's beschadigen, de beelden
vernietigen. Die modder is nu een wezenlijk
deel van haar herinneringen.

En dan zet ze me op mijn plaats en wijst me
op het veel ergere verlies van praktische
papieren. 'Als het hier ooit oorlog wordt,
Sarah, vergeet dan niet jouw diploma's mee
te nemen.' Natuurlijk, wat in de eerste plaats
telt is hoe je na de genocide verder leeft, in

een nieuw land, zonder enig spoor van je
kunnen, zonder referenties. Dat herhaalt ze
wel meer, dat ze vooruit wilt, dat ze niet wil
dat de ervaringen van de vlucht en van de
genocide de rest van haar leven gaan bepa-
len. Dat is een duidelijke keuze. 'Het gaat
tenslotte over drie weken van mijn leven,'
zegt ze, 'ik wil niet dat het de enige en
belangrijkste gebeurtenis van mijn verdere
leven wordt.' Daarbij ontkent ze niet dat ze
het heeft meegemaakt en wil ze ook weten
wat er precies gebeurd is. 'Dat is ook van
mij. Maar het is niet alles.'

Raissa laat vallen dat ze de mensen kent die
nu in hun huis wonen in Rwanda. Ze zijn er
ingetrokken omdat het leeg stond en omdat
haar familie niet meteen terug verwacht
werd. Wat de nieuwe bewoners niet nodig
hadden, hebben ze waarschijnlijk op straat
gegooid, misschien ligt het daar zelfs nog,

hem ertoe aanzetten de samenleving schade te berokkenen. Zonder de criminelen amnestie te geven, dacht de traditionele samenleving dat het beter was ze in de maatschappij op te nemen dan ze uit te sluiten. Zo werd de delinquent tegelijk erkend als een gevaar voor de gemeenschap en als het slachtoffer van een boze geest. De bestraffing van de misdadiger – aanvaard door het slachtoffer of zijn familie – maakt de verzoening mogelijk, des te meer omdat zuivering boze geesten verwijdt en plaatsmaakt voor de goede geesten van de voorvaders die de nieuwe band zullen beschermen. Deze boze geesten zouden vooral afkomstig zijn van ongewroken familieleden of familieleden die ver van hun familie overleden zijn en geen graf kregen. Het graf is dus erg belangrijk in Rwanda.

CONCLUSIE

Wat ook zijn opleidingsniveau is, elke Rwandees is bang van de geesten der overledenen. De cultus van de voorouders, de raadpleging van zieners, de angst voor taboes, voor de doden,... komen nog steeds vaak voor. In politieke kringen hoort men bijvoorbeeld vaak dat iemand een ziener heeft geraadpleegd, dat iemand naar zijn familie is teruggekeerd voor de cultus van een

geest. Deze manier van leven en deze visie op de wereld bepaalt de creatie van bepaalde leefregels, volkse praktijken die soms sterker zijn dan de wet. Zelfs sommigen die beweren dat ze christen zijn, raadplegen soms zieners, 'omdat men maar nooit weet'.

Maar zoals Claudine Vidal zegt, 'un défunt n'a pas de psychologie, il demeure le thème d'un savoir qui passe dans l'échange verbal, notamment entre devin et consultant, lorsqu'ils procèdent ensemble à un déchiffrement de l'histoire familiale. L'ancêtre n'est ni absent ni existant, ni existant ailleurs: il attend, présent et passé comme un événement réel à la retraite.'

Vertaling: Griet Byl

* D. Nothomb, *Un humanisme africain*, Bruxelles, Lumen Vitae, 1969.

* G.A. Kouassigan, *L'homme et la terre*, 1978.

* Claudine Vidal, *Enquêtes sur l'histoire et sur l'au-delà Rwanda, 1800-1970, 1984.*

AFTER. THEREFORE WEDNESDAY WILL GIVE GREATEST CHANCE OF SUCCESS AND ALSO BE MOST TIMELY T

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA

het kind dat de hele tijd blijft herhalen: 'Mama, hou op met spelen.' De eerste scènes met Bee Bee Bee had ik geschreven. Toen kwam Jean-Marie met het eerste fragment waarin Jacob voorkomt: de scène in de bar van Hotel Intercontinental waar Bee Bee Bee Jacob voorstelt haar te vergezellen op haar traject. Tussen mijn personage van de sterjournaliste en de Bee Bee Bee van Jean-Marie was er een grote afstand. Die afstand had niet enkel met het onderwerp te maken, met het feit dat ze als 'reisgezel' iemand kiest die geen specialist of mediavedette of geleerde is, maar een meubelmaker,

een ambachtsman, iemand die iets beleefd heeft. Hierdoor veranderde het personage uiteraard heel sterk. Maar er was ook een afstand in de manier van schrijven, in de stijl. De taal die Jean-Marie Bee Bee Bee in de mond legde, was geenszins de 'naturalistische' taal gebruikt in televisie-uitzendingen. Zijn ganse scène was als een verhaal geschreven. Jacob zegt de hele tijd 'En toen zei ik' of 'Bee Bee Bee heeft me gezegd', enzovoorts. Het is theater en tegelijkertijd is het een verhaal, alsof men iets vertelt dat al voorbij is. Af en toe neemt dit verhaal zelfs een poëtische vorm aan met zin- >>

DA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

RWANDA 1994

GRANTING DIPLOMATIC IMMUNITY IN THEIR EMBASSY IN KIGALI BEFORE MOVING HIM AND HIS FAMILY OUT O

zo zegt ze. Ik zoek een manier om haar te zeggen: 'Ik kan er niet bij, hoe zou ik er ook bij kunnen?' Toen ons huis verkocht werd, hakten de nieuwe eigenaars een boom uit de tuin om. Die boom zag ik in stukjes voor de deur liggen en ik vond de stille aanblik van de dode boom toen een vreselijk gezicht, ik vond het wreed. Ik wilde het niet zien, wilde het niet weten. Naast haar ervaringen verdwijnt zo iets natuurlijk in het niets, wordt het zelfs misplaatst om het te vermelden - wat in een andere context niet het geval hoeft te zijn. Heeft het zin om haar zulke dingen te schrijven? Kan je zo iets doen? Raissa zegt: 'Ja, dat is voor mij juist belangrijk. Het is de eerste keer dat ik over deze dingen spreek. Doordat jij over jouw ervaringen vertelt, kan ik die van mij verwoorden. Het is voor mij ook de eerste keer dat iemand op die manier over zijn eigen leefwereld spreekt, hier, in België. Daardoor zie

ik mijn eigen ervaringen ook plots op een heel andere manier.' Dat stelt me enigszins gerust.

Van ons huis herinner ik me alleen de indeling, de tuin, mijn slaapkamer. Het is raar, sommige dingen kan ik me heel helder herinneren: wat we aten op de dag van de vlucht, hoe de glazen op tafel stonden. Andere dingen ben ik vergeten: hoeveel kamers er nu precies waren in ons huis. Nog andere dingen kon ik me twee jaar geleden nog herinneren maar nu niet meer. Ik heb ondertussen geleerd dat al het materiële niet zoveel belang heeft, dat er belangrijkere dingen zijn in het leven. De vraag blijft nog altijd of ik terugga. Daar kan ik nu nog niet op antwoorden. Ik zou het wel willen, om te zien hoe het er nu aan toe gaat, van buitenaf (want van binnenuit is nog te gevaarlijk), maar ik weet zelf wel dat het nooit zoals vroeger zal zijn. Dat alles zal

ik binnen een paar jaar wel duidelijker weten.

Raissa's achternaam betekent: zij die van vrede komt. Ze zegt dat ze blij is dat er nu BELGIË op haar paspoort staat, een vast punt in haar eindelijk, na zoveel omzwervingen. Ze is weer nieuwsgierig naar hoe het er nu aan toegaat in Rwanda. Tegelijk is ze maar weinig optimistisch en hoopvol. Er lopen nog veel moordenaars rond, er zitten nog veel onschuldigen in de gevangenissen. Niemand weet hoeveel, noch waarom ze daar zitten. Er heerst een militair dictatuur. Er heerst grote onzekerheid. Nieuws over doden en over levenden sijpelt maar heel traag en via omwegen binnen. Mensen kopen elkaar voortdurend om. 'Corrupter kan niet,' zegt ze, 'dat was al zo voor de genocide, wat moet dat nu zijn?' Sinds al die verkrachtingen heeft het aids virus zich in bepaalde gebieden verspreid, onder 40% van de bevolking. De oorlog